

Олександр Осіп'ян

НОВЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МОНГОЛЬСЬКОГО ПОХОДУ НА КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1236-1242 РР.)

Історія, як і будь-яка інша наука, базується на здобутках багатьох поколінь. Кожна нова генерація істориків буде свої дослідження, спираючись на досягнення попередників. З одного боку, це сприяє формуванню традиції історичного знання, з іншого - певних стереотипів, які варто переглядати час від часу. У вітчизняній історичній науці одним з таких стереотипів є сприйняття середньовічного періоду історії України як історії Русі, що включала в себе Полісся, Прикарпаття та Лісостеп, де мешкало осіле слов'янське населення. Це призводить до того, що Степ та Кримський півострів фактично випадають з середньовічної історії України. В цьому легко переконалися, якщо подивитися підручники та наукові видання. Степові кочівники, якщо й з'являються на їх сторінках, то лише у вигляді жорстоких хижаків, які нападають на миролюбних хліборобів, і після цього знов зникають у своєму паралельному світі. Складається враження, що український степ у ці часи існував в якомусь іншому вимірі. За винятком археологів майже ніхто не займається серйозними дослідженнями історії народів Степу. Подібна ситуація є неприпустимою як з наукового, так і політичного боку, оскільки залишає за межами історії України майже половину її території.

У цьому невеличкому дослідженні зроблено спробу продемонструвати ті пізнавальні можливості, які несе в собі вивчення історії кочівників для кращого розуміння українського середньовіччя. Зокрема, минуле половецьких племен є не тільки важливою складовою історичного процесу на теренах України та етногенезу українців, але також історії Центрально-Східної Європи в другій половині XI-XIII ст. На перший погляд навіть тяжко уявити, які величезні перспективи відкриваються у вивченні міжнародних відносин цього регіону, якщо поглянути на них крізь призму історії половців.

Безперечно, найбільш яскравим і трагічним явищем XIII ст. були монгольські завоювання та створення імперії Чингіс-хана і його нащадків. Монгольський феномен мав різноманітні, іноді навіть не передбачувані наслідки, які, на жаль, обминає більшість істориків у своїх дослідженнях. Зокрема, утворення Монгольської імперії співпало у часі із занепадом держав хрестоносців у Святій Землі. Наближення монгольських військ, їх перемоги над ненависними для християн сарацинами породили надію на спільний латино-монгольський союз, спрямований проти мусульман. Результати поїздок в Монголію Джіованні дель Плано Карпіні, Андре Лонжюмо та Гійома де Рубрука в середині XIII ст. суттєво зменшили ентузіазм як папської курії, так і правителів Західної Європи. Однак невтішні події кінця XIII - початку XIV ст. (втрата хрестоносцями останнього оплоту в Святій Землі (1291р.) та неспроможність західних християн організувати хрестовий похід, спрямований на її визволення з рук невірних) спонукали знову звернутися до проектів спільного латино-монгольського хрестового походу проти сарацин.

Ще з кінця XI ст. в Кілікії на узбережжі Середземного моря існувала вірменська держава, правителі якої з 1198р. носили королівський титул¹. Після 1291р. Вірменське Кілікійське королівство залишалось єдиною християнською державою на Близькому Сході. Найбільше її існуванню загрожували єгипетські султани, під ударами яких вже впали держави хрестоносців. Вірменські монархи мали тісні політичні та династичні зв'язки з королівськими домами Європи та франками Сходу. З іншого боку, вже у 1240-х роках Кілікійська Вірменія визнала сюзеренітет монгольського імператора, а її король Гетум I (1226-1270) здійснив поїздку в Монголію (1253-1255), де був прийнятий великим ханом Мангу (Менгу, Мунке)². Відтоді кілікійські вірмени у своєму протистоянні з мусульманами спирались на союз з монголами і виступали своерідною проміжною ланкою у їх відносинах з латинянами. Тому й не дивно, що саме в Кілікії на початку XIV ст. знову актуалізувалася ідея спільного походу на Єгипет задля визволення Святої Землі.

Цього разу автором проекту був вірменський аристократ Гетум з Корікоса (*Haytonus dominus de Corcus*). Гетум належав

до королівської династії. Так, король Гетум I був його дядьком, Левон II (1270-1289) - двоюрідним братом, а Гетум II (1289-1307) - двоюрідним племінником. Володіння родини Гетума розташовувались на заході Кілікії. Його резиденцією був неприступний замок Корікос, розташований на березі Середземного моря та на сусідньому острівці. Народився Гетум близько 1245р., а в 1305р., очевидно, внаслідок численних інтриг та змов, які в цей час вразили кілікійську правлячу династію, він змушений був вирушити на Кіпр (правителі якого доводилися йому родичами), де дав чернецьку обітницю у премонстранському монастирі св. Марії. Одразу ж після цього він відплив до Європи і в кінці 1306 р. прибув до папи Климента V (1305-1314) в Пуатьє (Франція), де і перебував, принаймні, до лютого 1308 р. Точна мета його поїздки невідома. Ймовірно, що разом з переговорами щодо можливого хрестового походу, він виконував і таємні доручення короля Кіпру. В 1307 р. Гетум продиктував свій твір ("Fleurs des histories de la terre d'Orient") старофранцузькою мовою писарю Ніколя Фалько (Nicolas Falcon). Пізніше, у серпні того ж року, Фалько, на вимогу папи, переклав "Коротку історію східних країн" латинською мовою ("Flos Historiarum Terre Orientis"). У травні 1308 р. Гетум був вже на Кіпрі, а через шість днів - у Вірменії. Дата його смерті не відома³. За підрахунками дослідників, збереглося 15 рукописних копій французькою та 31 - латинською мовами, що свідчить про популярність цього твору у пізньому середньовіччі. Згодом твір було перекладено англійською та іспанською, а у XVI ст. німецькою, італійською та голландською. "Коротка історія східних країн" неодноразово видавалась всіма цими мовами у XVI-XVII ст. Англієць Ричард Пінсон опублікував цей твір близько 1520р. на замовлення герцога Едуарда Бекінгема. 1988 р. на кошти Фонду Калуста Гульбенкяна в університеті Торонто (Канада) було здійснено перевидання цього тексту староанглійською мовою. Саме воно й було використане нами при підготовці цієї статті.

Твір Гетума поділяється на чотири книги. В першій вміщено опис Азії, яку він поділяє на 14 областей (зокрема, й Команія), в другій

наведено стислу історію Близького Сходу (від Різдва Христового до першої половини XIII ст.), в третій викладено історію монгольських завоювань (від Чінгіс-хана до 1305 р.), нарешті, в четвертій розповідається про Єгипет, владу мамелюкських султанів, сильні та слабкі сторони їх держави, тут також подано й детально розроблений план хрестового походу латинян (за підтримки східних християн та монголів) проти Єгипту.

В третій книзі вміщено й окремий розділ про західний похід монголів на чолі з Бату-ханом проти народів Центрально-Східної Європи. Оскільки це джерело вперше вводиться в науковий обіг у вітчизняній історичній науці, наводимо його повністю у власному перекладі, з нашими примітками та коментарями.

Як Бату та велика частина його людей потонули в річці в Австрії

Бату (Bacho), другий син хана Угедея* (Hocosa Can), з людьми, що їх його батько дав йому, поїхав до північних країв так далеко, що прибув в область Команії* (Comany). Король Команії*, добре розміркувавши щодо захисту своєї землі, скликав своє воїнство й бився проти татар*, але врешті-решт комани були розбиті. Й вони прогнали команів в Угорське королівство, і ще до сьогодні багато команів мешкає в Угорщині*. Після того, як Бату прогнав команів з області Команія, він вступив до області Русія (Roussy) й здобув її, й він завоював область Газарії* (Gezere) та область Булгарії* (Bulgary). А після, він прибув до Угорського королівства*; і там він знайшов деяких команів й захопив їх*. Після цього, татари пройшли до Німеччини (Almaun), і зайшли так далеко, що вони прибули до берега річки*, що біжить уздовж Німеччини крізь герцогство Австрія. Татари гадали перейти по мосту, який там був, але герцог Австрії наказав укріпити міст так, щоб татари не могли переправитися. І коли Бату побачив, що він не може переправитися по мосту, він заїхав у воду на своєму коні і почав плисти; і потім він наказав своїм людям, що їм належить переправитися вплав. Цим він піддав себе і своїх людей великій небезпеці, оскільки перш ніж вони змогли переправитися, їх коні настільки втомилися, що вони не

могли більше плисти, і так Бату і велика частина його людей потонули у вищезгаданій річці* в Австрії, перш ніж змогли переправитися чи досягти іншого берега. Коли інші татари, які не увійшли у воду, побачили, що їх володар Бату та інше їхнє товариство потонули, сповнені жалю та сумуючи вони повернулися й пішли назад до області Русії та Команії*. І ніколи потім татари не входили до Німеччини. Нащадки згаданого Бату тримають владу в області Хорезму* (Corasme), області Команії та області Русії; а той, хто сьогодні є володарем, був третім сином Угедея, якого звать Токта* (Chacaday)"⁴.

Примітки

Бату, другий син Угедея - насправді ж Бату був племінником Угедея. Третій син Чінгіс-хана - Угедей - після смерті батька (1227) став великим ханом. Бату був сином Джучі, старшого сина Чінгіс-хана. Те, що Гетум називає Бату сином Угедея, не є помилкою, оскільки згідно з феодальною термінологією васал по відношенню до сеньйора іменувався "сином", а сеньйор, відповідно, "батьком". Рівні за статусом правителі називали один одного "братами". Так, наприклад, у "Слові о полку Ігоревім" великий київський князь Святослав у своєму "золотому слові" називає новгород-сіверського князя Ігоря та курського князя Всеволода "синами", хоч насправді вони були його двоюрідними братами.

Команія - або Куманія, тобто Половецька земля (Дешт-і-Кипчак) - степи від Дунаю до Уралу, заселені половцями (команами, куманами або кипчаками). Під цією назвою степи півдня сучасних України та Російської Федерації фігурують на європейських картах до кінця XIV ст.

Король Команії - мова йде про найбільш могутнього половецького хана Котяна, тестя галицького князя Мстислава і, таким чином, діда дружини князя Данила Романовича і прадіда князя Льва Даниловича.

бився проти татар - на початку 1239 р. Котян зазнав поразки від монголів у битві в пониззі Волги⁵. Деякі дослідники відносять ці події до 1229 або 1237рр.⁶.

і ще до сьогодні багато команів мешкає в Угорщині - в 1239 р. угорський король Бела IV (1235-1270) дозволив 40-тисячній орді

Котяна оселитися в Угорщині. Бела IV мав намір використати половців для захисту країни в разі можливого нападу монголів. Можливо, що він також сподівався застосувати половців для боротьби з власними, занадто самостійними, феодалами. Останні розуміли це і в березні 1241 р. звинуватили Котяна в тому, що він нібито є таємним агентом монголів, які вже наблизились до кордонів королівства. Угорські феодали вбили Котяна, а більша частина його орди відкочувала до Болгарії⁷. Вже після монгольської навали половці повернулися до Угорщини, де їм було відведено степові землі у самому центрі країни - між Дунаєм та Тисою. В 1254 р. Бела IV одружив свого сина Іштвана, майбутнього короля Іштвана V (1270-1272), з дочкою Котяна Ержебет (Єлизаветою)⁸. Син від цього шлюбу згодом став королем під ім'ям Ласло IV Половець (1272-1290). Ласло IV активно використовував половців для боротьби з церковними та світськими феодалами. Останні 1279 р. захопили молодого короля в полон і змусили очолити їх похід проти половців. У серпні 1280 або 1282 р. в битві біля озера Ход половці зазнали поразки⁹. Тоді частина половців на чолі з ханом Ольдамуrom відкочувала у степи Золотої Орди¹⁰. За деякими даними, Ласло IV запросив в Угорщину татарське військо (а може, це феодали звинуватили його в цьому). Справді, у лютому 1285 р. золотоординський хан Телебуга та його емір Ногай вдерлися до Угорщини, але змушені були відступити¹¹. Можливо, що у їх війську були й половці Ольдамура. 10 липня 1290 р. угорські магнати за допомогою найманого вбивці позбулися незручного для них Ласло IV. Його сестра Марія ще 1270 р. стала дружиною неаполітанського короля Карла II (1282-1309). У XIV ст. різні гілки нащадків цього подружжя правили в Неаполітанському та Угорському королівствах. Під назвою "куни" або "палочі" половці жили в Угорщині, поступово християнізуючись та переходячи до осілого способу життя. На початку XVI ст. закінчилась їх соціальна та культурна асиміляція мадярами. Остаточна етнічна асиміляція половців в Угорщині завершилася у XVIII ст.¹² На сьогодні тільки назви двох комітатів (повітів) Надькуншаг та Кішкуншаг нагадують про їх колишнє половецьке населення.

Газарія - або Казарія. Так у XIII-XV ст. називали Кримський півострів італійські купці (генуезці та венеційці), які мали там свої колонії. Назва Газарія/ Казарія походить від хозарів/ козарів, оскільки у VII-X ст. більша або менша частина півострова входила до складу Хозарського каганату. Центром хозарських володінь в Криму було місто Судак. Нашадки хозарів і далі продовжували жити на півострові й відомі під назвою караїмів. Від італійців назву "Газарія" запозичили й деякі інші народи. З Кілікійською Вірменією італійські купці також підтримували активні торговельні зв'язки.

Болгарія - мова йде про так звану Волзьку Болгарію (згодом Казанське ханство, сьогоднішній Татарстан).

прибув до Угорського королівства - монгольські війська вступили до володінь Бели IV трьома угрупованнями. Головна армія, очолювана самим Бату-ханом, вдерлася на територію королівства 12 березня 1241 р. крізь Верецький перевал у Карпатах. Формальним приводом для вторгнення було вбивство угорськими феодалами 10 лютого 1241 р. в Обуді (місто-супутник Буди) монгольських послів, які вимагали видачі їм половців. Протягом 1241 р. монголи вогнем і мечем пройшли більшу частину Угорщини, захопивши такі міста, як Буда та Надьварад, і підійшли до узбережжя Адріатичного моря (Хорватія з Далмацією тоді теж входили до складу Угорського королівства)¹³.

знайшов деяких команів й захопив їх - залишаючи сплюндровану Угорщину, монголи забрали з собою в полон багато половців, так само й мадярів, німецьких та французьких поселенців. Усіх їх зустрів під час своєї подорожі чернець францисканець Гійом де Рубрук, який 1253 р. їхав до монголів в якості посланця французького короля Людовика IX. Так, зокрема, перебуваючи у ставці Бату-хана на Волзі, Рубрук зустрів якогось половця, що привітав його латинською мовою. Виявилось, що колись цього половця в Угорщині охрестили францисканці¹⁴.

до берега річки - мабуть, це Дунай, хоча, можливо, що й Морава - річка, яка слугувала кордоном між Австрією та тодішнім Угорським королівством.

Бату і велика частина його людей потонули у вищезгаданій річці - цілком вигаданий сюжет. Насправді ж Бату повернувся живим

із західного походу і царював у створеній ним державі (Кипчацький ханат або Золота Орда) до своєї смерті у 1255 р. Взагалі ж середньовічні історики пишуть, що монголи дуже добре переправлялися через річки без будь-яких мостів¹⁵.

пішли назад до області Русії та Команії - у 1242 р. монголи через Болгарію та українські степи прибули на Волгу. Головною причиною, що викликала їх повернення із західного походу, була звістка про смерть великого хана Угедея (1241 р.) і потреба влаштувати урочисте обрання нового правителя. У війську Бату-хана давньоруський літописець нарахував вісім чінгісідів¹⁶. До речі, один з них - Гуюк, син Угедея - згодом і був обраний новим великим ханом. Бату ж підтримував кандидатуру Менгу-хана (Мангу, Мунке), який зайняв престол після смерті Гуюк-хана. Отже, боротьба за вищу владу спонукала керівників війська поспішати до Монголії на зібрання представників правлячої династії. Щоправда, останнім часом, на підставі аналізу релігійного світогляду монголів, з'явилася версія, що вони не мали наміру завойовувати католицький світ¹⁷. Втім, розгляд цієї проблеми не є завданням даної статті.

Хорезм - держава в Середній Азії, завойована монголами у 1219-1221 рр. До складу Золотої Орди увійшла лише північно-західна частина Хорезму, розташована довкола Аральського моря.

Токта - в часи Гетума правителем Золотої Орди був хан Токта (1291-1312), який не був сином Угедея (1229-1241). Можливо, що Фалько чи хтось із пізніших переписувачів припустився помилки (адже мова йшла про далекий та незнайомий Схід та ще й з такими незвичними для європейського вуха іменами), вказавши у цьому місці замість Токта ім'я Чагатай (один із синів Чінгіс-хана, правитель Середньої Азії). Далі, в описі сучасного йому стану чотирьох частин монгольської імперії, Гетум вірно вказує, що "Токта (Totay), король татар, тримає у володінні корону Куманії, і його ставка у місті, яке називають Сарай (Sarra)"¹⁸.

Коментарі

Перше, що кидається в очі під час аналізу цього уривку, це нерівномірний розподіл матеріалу. Фактично, цей розділ поділяється на дві частини. Першу присвячено монгольському нашестю на країни

Центрально-Східної Європи. У другій розповідається про вигадану загибель Бату-хана та багатьох його вояків у водах якоїсь річки в Австрії. Щодо першої частини, то й у середині неї наявні великі диспропорції. Як відомо, у 1236-1242 рр. монголи піддали своєму нападу Половецьку землю (зокрема, Крим та аланів), Волзьку Болгарію, Русь, Польщу, Чехію та Угорське королівство. У наведеному вище фрагменті Польща та Чехія взагалі не згадуються. Завоюванню Русі, Газарії (Криму) та Болгарії присвячено лише одне речення. Так само одне речення відведено монгольському нападу на Угорщину, та й то лише у зв'язку з тим, що там Бату "знайшов деяких команів і захопив їх". В усіх п'яти реченнях першої частини мова йде про половців: напад Бату на їх країну, битва, поразка, втеча в Угорщину, переслідування і захоплення деяких з них монголами. Отже, половецький сюжет є наскрізним для всієї першої частини фрагменту, навколо нього збудоване оповідання. Русь, Болгарія і особливо Крим - це регіони, тісно пов'язані (як економічно, так і політично) з половцями, тому вони й присутні у сюжеті розповіді про західний похід Бату. Польща та Чехія ніяким чином не були причетні до життя половців, тому й до оповідання не потрапили. Стосовно ж Угорщини спеціально підкреслено, що й "до сьогодні багато команів мешкає в Угорщині". Таким чином, можемо зробити висновок, що джерелом інформації Гетума був якийсь половець.

Є кілька можливих варіантів, що пояснюють, яким саме чином інформатор-половець міг зустрітися з Гетумом. Найбільш вірогідним, на наш погляд, є припущення, що цей половець був мамелюком. Як відомо, після завоювання Команії монголи почали продавати багатьох половців в рабство. Гетум був добре поінформований про це. Так, зокрема, він пише, що першим почав купувати половців до своєї гвардії єгипетський султан ал-Малік ас-Саліх Ейюбід Наджм-ад-Дін (1240-1249). "Цей Мелекаса був султаном Єгипту в ті часи, коли татари захопили область Куманії. Султан чув, що татари дуже дешево продають куманів, яких вони захопили; і згаданих куманів, і особливо наймолодших. І багато їх було продано до Єгипту. Малакаса опікувався ними й дуже їх любив, і вчив їх їздити верхи та володіти зброєю, і дуже їм довіряв і тримав їх завжди біля себе"¹⁹.

Навчені військовій справі та навернені до ісламу, колишні невільники - мамелюки - склали елітні підрозділи єгипетського війська. "Вищезгадані кумани (які були продані та куплені) вбили свого володаря Малекасу та зробили одного з себе володарем, якого звали Туркмен (ал-Малік ал-Муїзз Ізз-ад-Дін Айбак). У цей спосіб почали кумани володіти Єгиптом. Цей рід куманів називають капчап у краях Сходу"²⁰. Отже, з 1249 р. мамелюки (більшість яких була кипчацького походження) почали володарювати в Єгипті та залежних від нього Сирії й Палестині (після вигнання з останньої хрестоносців). Мамелюки посіли найвищі посади в управлінні державою та військом. Вони продовжили практику купівлі рабів у Північному Причорномор'ї задля поповнення своїх лав. Таким чином, приплив половців до Єгипту не припинявся у наступні десятиліття XIII-XIV ст. Згодом у цю работорівлю активно включилися генуезці, які після 1261 р. заснували низку своїх колоній в Криму. Зрозуміло, що придбані половці привозили до Єгипту новини про батьківщину й долю їх народу. Отже, зберігався зв'язок між окремими частинами половецького народу.

За панування над Сирією в другій половині XIII-XIV ст. мамелюкам довелося витримати жорстоку боротьбу з монголами, союзниками яких були вірмени (зокрема, й Кілікійське королівство). Природно, що під час цих воєн, частина мамелюків-кипчаків потрапляла в полон або й добровільно переходила на службу до монголів. У своєму творі Гетум згадує один з найбільш яскравих випадків такого роду. Так, у 1299 р. на бік монгольського ільхана Газана перейшов мамелюкський намісник найбільшого міста Сирії Дамаска Капчап (Сайф-ад-Дін Кипчак)²¹. Зрозуміло, що подібні випадки у великій кількості траплялися і з простими вояками. Частина їх, певно, переходила й на службу до короля Кілікійської Вірменії. Ймовірніше, це могло трапитись під час єгипетських нападів на Кілікію, які особливо посилились на початку XIV ст. Так, незадовго до відплиття Гетума до Європи "трапилося, що у місяці липні (1305), сім тисяч сарацин найкращих з дому султану Єгипту увійшли до Вірменського королівства й пройшли всю долину, спустошуючи та грабуючи до міста Тарс (в якому народився св.

Павло). Ці вороги завдали великої шкоди. І коли вони верталися назад, король Вірменії скликав своє воїнство й зустрівся з ними, і біля міста Лаяс була битва. І з ласки Нашого Господа Бога ці вороги були переможені у такий спосіб, що з семи тисяч сарацин не втекло й трьох сотень, але вони були вбиті або захоплені"²². Можливо, що саме з числа цих полонених й походять інформатори Гетума щодо Куманії та половців, які могли стверджувати, що й "до сьогодні багато команів мешкає в Угорщині". Гетум був особливо зацікавлений у їх розпитуванні. Нагадаймо, що головною метою його твору було ініціювати об'єднаний хрестовий похід західних та східних християн в союзі з монголами проти Єгипту, який тоді контролював й Святу Землю. Гетум цілеспрямовано збирав інформацію про цю державу, її військо, сильні й слабкі сторони. Єгипту присвячено кілька глав його твору. Починаючи опис Єгипту, Гетум зазначає, що "Судтан, який тримає тепер королівство Єгипту та Сирію має ім'я Мелкуасер і є куманом за походженням"²³. Гетум також наводить історію монгольських завоювань та подає опис Азії, де знайшлося місце і для Команії. Отже, збираючи дані про Єгипет, Гетум також отримував інформацію щодо історії половців та їх батьківщини.

За другою версією, можливими інформаторами могли виступати купці половецького походження. У вітчизняній історичній науці склалося стереотипне уявлення, що половці нібито були лише кочівниками скотарями. Можливо, що до їх поселення у степах Причорномор'я та Приазов'я саме так і було, але згодом ситуація змінилася, половці взяли під свій контроль важливі торговельні шляхи та портові міста Судак і Тмутаракань. Надлишок шкір, наявність здобичі та полонених, а також нестача певних споживчих або престижних товарів, неминуче втягували половців (перш за все їх верхівку) у торговельні відносини з поліетнічним населенням Тмутаракані та Криму, а відтак, і з країнами Середземномор'я.

Участь половців у міжнародній торгівлі, можливо, ще більше посилилась після монгольської навали, коли, позбавлені пасовищ та худоби, вони осідають у приморських районах Криму і поступово християнізуються. Так, у приписках на маргінесах "Синаксаря"

(богослужбової книги) з міста Судак (Сурож) протягом XIII-XIV ст. згадується про смерть городян, серед яких багато хто має тюркські імена, такі як "Токтемір" (1320)²⁴, "Василь на прізвисько Туркман" (1318)²⁵. Під 1316 р. зроблено запис про смерть Сонгура. Це ім'я має виразні історичні аналогії. Так, у давньоруських літописах згадується Соногур, слуга суздальського князя Ярослава Всеволодовича, який 1245 р. зустрів Данила Галицького у ставці Бату на Волзі²⁶. 1206 р. згадуються половецькі князі Котян та Соногур Сутоєвичі²⁷. В деяких записах Синаксаря прямо вказується на "татарське" (тобто половецьке) походження деяких сурожан: "Помер раб Божий Іоан християнин-татарин" (1276 р.)²⁸; "померла раба Божа Параскева татарка-християнка" (1275 р.)²⁹. У цьому ж джерелі згадуються й вірмени - мешканці Судака: Давід, син Сумбата (1242 р.)³⁰; Єрнічу, жінка Самата вірменина (1306р.)³¹; святкування вірменами Великодня (1292 р.)³². Відомо, що у XIII-XIV ст. вірменські колонії виникають у багатьох населених пунктах південно-східного Криму.

На наявність зв'язків між Куманією та Кілікійською Вірменією у домонгольські часи вказують й деякі археологічні знахідки. Так, 1892 р. у Північному Призов'ї було знайдено так званий Бердянський скарб, який нині зберігається в Ермітажі. До складу скарбу входили залишки срібного чеканного глечика; кухлик, зроблений з морської мушлі, з срібною ручкою, в центрі мушлі прикріплено пластину із зображенням барана та написом вірменською - "Шахук, раб Божий" (ймовірно, ім'я майстра); дві срібні філіжанки та срібні накладки. Відомий мистецтвознавець І. А. Орбелі атрибутував ці знахідки як виробки кілікійських майстрів кінця XII - початку XIII ст.³³ Важко сказати, яким саме чином ці речі потрапили у половецькі кочовища: внаслідок торгівлі, як військова здобич чи подарунок. Безсумнівним є те, що цей артефакт вказує на наявність контактів. Проміжною ланкою цих контактів могла бути Візантія.

Отже, переходимо до третього шляху, яким інформація про західний похід Бату-хана могла потрапити то Гетума. Вже з кінця XI ст. половці починають робити набіги на балканські провінції Візантії³⁴. На початку XIII ст. половці виступають союзниками Болгарії у її боротьбі з хрестоносцями, які у 1204 р. завоювали Констан-

тинополь³⁵. У 1230-х роках все більше половців, тікаючи з українських степів від монголів, переселяється на Балканський півострів, де вони наймалися на службу до правителів Болгарії, Латинської та Нікейської імперій (спадкоємиці Візантії)³⁶. Зокрема, нікейський імператор Іоанн III Ватаці (1222-1254) схилив на свій бік половців, виділив їм землі й поселив 10 тис. чоловік у Фракії, Македонії, Фрігії та понад річкою Меандр в Малій Азії. Ці половці стали акрїтами (військовими поселенцями), і, ймовірно, багато хто з них перейшов до осілого життя³⁷. Крім акрїтів, багато фортець на кордоні захищали залоги, сформовані з греків та іноземців (франків, вірмен, слов'ян, турків)³⁸. Особливо активізувалась діяльність половців на Балканах на початку 1240-х років, коли їм доводилося рятуватися від монголів, тікаючи як з Північного Причорномор'я, так і з Угорщини. Хрестоносці Латинської імперії, що й самі перебували у скрутному становищі, встановили союзні відносини з кипчаками, приятелювали з ними й одружувалися з дочками половецьких аристократів³⁹. З іншого боку, ще з X-XI ст. у балканських та малоазійських провінціях Візантії оселилося чимало вірмен. Таким чином, ці землі, так само як і Крим, були своєрідною етноконтактною зоною кипчаків та вірмен, між якими, цілком природно, відбувався й обмін інформацією.

Нарешті, саме у візантійському правлячому домі відбулося об'єднання нащадків Котяна та кілікійських Гетумідів. Вище вже згадувалося, що дочка Котяна Ержебет вийшла заміж за майбутнього угорського короля Іштвана V (1270-1272). 1272 р. одна з дочок від цього шлюбу - Анна - вийшла заміж за спадкоємця візантійського престолу, майбутнього імператора Андроніка II (1282-1328). Він, у свою чергу, одружив свого старшого сина (від шлюбу з Анною) й співправителя Михайла IX Палеолога з сестрою вірменського короля Гетума II (1289-1307). Щодо імені нареченої, то різні джерела називають три варіанти: Рїта, Ксенія, Марія⁴⁰. Як би там не було, але вона була двоюрідною племінницею Гетума з Корікоса, так що, зрозуміло, він був у курсі всіх справ, пов'язаних з її заміжжям. У 1295-1296 рр. король Гетум II особисто їздив до Константинополя влаштовувати шлюб сестри⁴¹. Як відомо, під час укладання династичних союзів прораховувались не тільки можливі політичні перс-

пективи, але також вивчалися родоводи наречених. Таким чином, в поле зору королівського роду Кілікії потрапило Угорське королівство та кумани, адже прадідом Михайла IX Палеолога з боку матері був хан Котян (він також був прадідом і галицького князя Льва Даниловича). В середні віки принцеси їхали до країни нареченого з великим почтом, більша частина якого залишалася на новій батьківщині, утворюючи двір своєї володарки. Саме в Константинополі й могли зустрітися придворні Ріти (Ксенії, Марії) з придворними її свекрухи Анни Угорської (серед останніх могли бути не тільки мадяри, а й половці). Отже, у невеличкій на той час Візантійській імперії достатньо було як вірмен, так і кипчаків, щоб вважати цілком можливим обмін інформацією між ними, а у Гетума було достатньо підстав для того, щоб збирати інформацію про куманів, які правили Єгиптом - головним об'єктом спроектованого ним хрестового походу, та про Куманію - ядро Золотої Орди, що була союзницею мамелюкського Єгипту.

Щодо другої частини оповідання, яка, до речі, дала назву всьому розділу ("Як Бату та велика частина його людей потонули в річці в Австрії"), то вона має певні ознаки фольклорного матеріалу. Певно, ця легенда виникла в німецьких землях, на кордоні яких й зупинилися монгольські орди, що неочікувано з'явилися з глибин Азії і так само раптом повернулися туди, наробивши лиха у сусідніх з німцями країнах, але не зачепивши їх самих. Таким чином, легенда мала пояснити, "що саме врятувало німців?" Той факт, що в оповіданні немає згадки про втручання святих або ж якесь чудо (як, наприклад, у легенді про св. Меркурія, який врятував від монголів Смоленськ, або в оповіданні про домініканця Чеслава, якому завдячує своїм порятунком польське місто Вроцлав), свідчить про світський характер оповідання. До Кілікії ця легенда могла потрапити з хрестоносцями, адже на її території знаходились відділи госпітальєрів (іоанітів), тамплієрів (храмовників) та рицарів Тевтонського ордену, які мали тут замки й маєтки⁴². За Яном Длугошем, тевтонські рицарі та тамплієри брали участь у бойових діях проти монголів, відповідно, у битві під Легницею (в Сілезії) та в битві біля річки Тиса (в Угорщині) у 1241р.⁴³

Не можна також повністю виключати й того, що це оповідання до оригінальної частини згодом дописав хтось з переписувачів або перекладачів. Так, наприклад, опис Куманії в першій книзі закінчується наступним реченням: "Головне місто області Команія називається Сарай (Sartay), яке було у давні часи цілком гарним та багатим містом, але на цей час воно майже цілком спустошене й зруйноване татарами". Як відомо, Сарай було зруйновано військами Тамерлана лише 1395 р. Отже, тут ми маємо справу з пізнішою припискою. Це могло статися, коли твір Гетума втратив своє практичне значення і став частиною західноєвропейської придворної культури, чимось на кшталт рицарського роману, тільки з екзотичним орієнтальним забарвленням. В цьому разі вигадка про загибель Бату у річці є гарним літературним прийомом. Вона навіть нагадує реальний випадок з німецьким імператором Фрідріхом Барбаросою, який під час третього хрестового походу втопився в якійсь річці в Малій Азії (до речі, в цій самій річці ледве не загинув й Александр Македонський, життя якого було добре відоме у куртуазному середовищі завдяки дуже популярному у середні віки роману "Александрія"). Той факт, що Джованні дель Плано Карпіні (посланець папи Інокентія IV) та Гійом де Рубрук (посланець короля Франції Людовика IX) бачили живого Бату-хана, відповідно у 1246-1247 та 1253-1254 роках, був маловідомим у XIV та наступних століттях, а з точки зору художньої літератури взагалі не мав будь-якої ваги.

На підставі проаналізованого вище уривку з твору Гетума з Корікоса можна зробити наступні висновки:

у Кілікії XIII - початку XIV ст. цікавилися половцями, їх країною (Куманією) та минулим;

- між кипчаками та вірменами відбувався обмін інформацією, переважно в етноконтактних зонах (Крим, візантійські володіння на Балканах та в Малій Азії), а також в результаті торгівлі (зокрема, й работоргівлі) та військових дій (полонені та перебіжчики);

- в результаті монгольської навали відбулося розселення половців у багатьох країнах Центрально-Східної Європи, переважно в якості найманців, військових поселенців, згодом торгівців;

- кипчацька аристократія встановила родинні зв'язки з деякими правлячими династіями Центрально-Східної Європи, або ж заснувала

власну (у Єгипті) і, таким чином, активно впливала на внутрішнє життя багатьох держав регіону та відносини між ними у XIII-XIV ст.

- ¹ Boase T. S. R. *The History of the Kingdom // The Cilician Kingdom of Armenia/ Edited by T. S. R. Boase. - New York, 1978. - P. 19.*
- ² Kırakos Ganjaketsi's *History of the Armenians / Edited by Robert Bedrosian. - New York, 1986. - P. 301-304.*
- ³ Burger G. *Hetoum's Text // Hetoum. A Lytell Cronycle. Richard Pynson's Translation (c 1520) of La Fleur des histories de la terre d'Orient (1307) / Edited by Glenn Burger. - Toronto, 1988. - P. XXII-XXIII.*
- ⁴ *Hetoum. A Lytell Cronycle. Richard Pynson's Translation (c 1520) of La Fleur des histories de la terre d'Orient (1307) / Edited by Glenn Burger. - Toronto, 1988. - P. 35-36.*
- ⁵ *История Венгрии. - М., 1971. - Т. 1. - С. 131.*
- ⁶ *Бабенко Р.В. Боротьба народів з монгольською агресією в Східну Європу у 1229-1236 рр. // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. - Вип. 49. - К., 2002. -С. 199, 202.*
- ⁷ *История Венгрии. - Т. 1. - С. 131.*
- ⁸ *Там же. - С. 511.*
- ⁹ *Там же. - С. 160-161.*
- ¹⁰ *Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургану // Археологія. - 1986. - № 53. - С. 34; Голубовский П. Половцы в Венгрии // Университетские известия. - К., 1889. - № 12. - С. 66.)*
- ¹¹ *История Венгрии. - Т. 1. - С. 163, 512.*
- ¹² *Краткая история Венгрии. - М., 1991. - С. 38.*
- ¹³ *История Венгрии. - Т. 1. - С. 511.*
- ¹⁴ *Рубрук Г.. Путешествие в Восточные страны // Джованни дель Плано Карпини. История монгалов / Рубрук Г. Путешествие в Восточные страны / Книга Марко Поло / Вступ. ст., коммент. М. Б. Горнунга. - М., 1997. - С. 119.*
- ¹⁵ *The Annals of Jan Dlugosz/ Translated by Maurice Michael [<http://www.impub.co.uk/dlug3.html>]*
- ¹⁶ *Летописные повести о монголо-татарском нашествии// Памятники литературы Древней Руси: XIII век. - М., 1981. - С. 172.*
- ¹⁷ *Никитин А.Н. Центрально-европейские походы в освещении монгольских источников эпохи Угэдэй-Каана (1228/29-1241) и Гуюка Далай-хана (1246-1248) // Источниковедческая компаративистика и историческое построение: Тезисы докладов и сообщений XV научной конференции. Москва, 30 января - 1 февраля 2003 г. / Сост. Ю. Э. Шустова. - М., 2003. - С. 239-241.*
- ¹⁸ *Hetoum. Op. cit. - P.11.*
- ¹⁹ *Hetoum. Op. cit. - P. 69.*
- ²⁰ *Ibid.*
- ²¹ *Ibid. - P. 52.*
- ²² *Ibid. - P.60.*
- ²³ *Ibid. - P. 66.*
- ²⁴ *Заметки XII-XV века, относящиеся къ Крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанныя на греческом Синаксаре // Записки Одесского общества истории и древностей. -Т. 5. - Одеса, 1863. - С. 596.*

- ²⁵ Там же. - С. 604.
- ²⁶ Галицко-Волынская летопись // Памятники литературы Древней Руси: XIII век. - М., 1981. - С. 31.
- ²⁷ Там же. - С. 238.
- ²⁸ Заметки XII-XV века, относящиеся къ Крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанныя на греческом Синаксаре. - С. 606.
- ²⁹ Там же. - С. 608.
- ³⁰ Там же. - С. 603.
- ³¹ Там же.
- ³² Там же. - С. 609.
- ³³ Даркевич В.П. Художественный металл Востока VIII-XIII веков. - М., 1976. - С. 56, 133, табл. 42.
- ³⁴ Князький И.О. Половцы в Нижнем Подунавье // Вопросы истории. - 2000. - № 3. - С. 121-122.
- ³⁵ Клари Р. Завоевание Константинополя. - М., 1986. - С. 77; Успенский Ф. И. История Византийской империи. - Т. 5. - М., 2002. -С. 58.
- ³⁶ История Византии. - Т. 3. - М., 1967. -С. 58, 60.
- ³⁷ Там же. - С. 36.
- ³⁸ Там же. - С. 32.
- ³⁹ Golden P.B. Wolves, Dogs and Qipcaq Religion // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. - 1997. - Т. L (1-3). - P. 95; Успенский Ф. И. Указ. соч. - С. 126-127.
- ⁴⁰ Burger G. Hetoum's Text. - P. XXVII; История Византии. - Т. 3. - С. 88.
- ⁴¹ Burger G. Hetoum's Text. - P. XXVII.
- ⁴² Riley-Smith J.S.C. The Templars and the Theutonic Knights in Cilician Armenia // The Cilician Kingdom of Armenia / Edited by T. S. R. Boase. - New York, 1978. - P. 92-117; Luttrell A. T. The Hospitallers' Interventions in Cilician Armenia: 1291-1375 // The Cilician Kingdom of Armenia / Edited by T. S. R. Boase. - New York, 1978. - P. 118-144.
- ⁴³ The Annals of Jan Dlugosz/ Translated by Maurice Michael [<http://www.impub.co.uk/dlug3.html>].